

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Тил илими институту

Д.10.07.340 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК 809.434.1(575.2) (043.3)

Рысбаева Салийма Абыловна

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СҮЙЛӨМДҮН АЙТЫШЫШ
МАКСАТЫНЫН КОММУНИКАТИВДИК -
ФУНКЦИОНАЛДЫК ТҮРЛӨРҮ
(семантика - грамматикалык анализ)

Адиетини 10.02.01 - Кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражаны алуу үчүн жазылган диссертациянын
а в т о р е ф е р а т ы

Бишкек - 2008

Диссертациялык иш Кыргыз-Өзбек университетинин кыргыз филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору
Токтоналиев К.Т.

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор
Сыдыков Ж. К.

филология илимдеринин
кандидаты
Шаршенбаев А. К.

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университети,
кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертация 2008-жылдын "28" мартында саат 10⁰⁰ де Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтундагы (тенуюштуруучу - И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.10.07.340 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265 "а", КР УИА, Тил илими институту.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2008-жылдын "26" 02 таркатылды.

Диссертациялык
кеңештин окумуштуу
катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Б.А. Жайлообаев

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тилин теориялык жактан изилдөөдөгү эң актуалдуу проблемалардын бири – сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык табиятын изилдөө болуп саналат. Жыйырманчы кылымдын отузунчу жылдарынын ортосунан баштап кыргыз тилин изилдеген окумуштуулар кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик түзүлүшүн изилдеп, нормативдик окуу китептерин жазып келишсе, жыйырма биринчи кылымдан баштап кыргыз тилинин изилденишин кеңири планда карап, анын функционалдык-коммуникативдик өзгөчөлүктөрүнө айрыкча көңүл бурушуп, айтым менен сүйлөмдү ажыратып, алардын интонациялык ажырымын аныктап, текстти лингвистикалык жактан иликтөөгө алышып, кыргыз тилинин стилистика маселелерине өзгөчө басым жасашып, теория менен практиканы айкалыштырган эмгектер жарала баштады.

Кыргыз тил илиминде сүйлөмдүн айтылыш максатынын семантика-структуралык табияты окумуштуулар тарабынан, мындайча айтканда, кыргыз тилинин синтаксисин изилдеген тилчилер тарабынан изилдөөгө алынып келсе дагы сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүнүшүндө жай, суроолуу, буйрук жана илептүү айтымдардын функционалдык-маанилик жактан бөлүнүшүнүн модалдык ар түрдүүлүгүн аныктоодо, алардын лексика-грамматикалык каражаттарын изилдөөдө көптөгөн проблемалардын учу ушул кезге чейин чечилбей келе жатат.

Ошондуктан кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык табиятын дагы бир ирет тактап, алардын функционалдык жактан бөлүнүшүнүн модалдык түрлөрүн аныктоо зарылчылыгы аталган теманын актуалдуулугун түзөт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Тилдин курамы анын түзүлүшү менен тыгыз байланышта болгондуктан, сүйлөмдүн маанилик маңызын лексика-грамматикалык каражаттар, интонациялык бирдиктер, функционалдык маанилер, структуралык түзүлүштөр менен тыгыз байланышта изилдөө диссертациянын максаты болуп саналат. Бул максатты жүзөгө ашырууда төмөнкү милдеттер коюлат:

- сүйлөмдүн семантика-структуралык табиятын аныктоо;
- сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык аспектинин чечмелеп берүү;
- сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүнүшүндө жай, суроолуу, буйрук жана илептүү айтымдардын функционалдык-маанилик жактан бөлүнүшүнүн модалдык ар түрдүүлүгүн аныктоо;
- сүйлөмдүн айтылыш максатына лексика-грамматикалык каражаттардын тийгизген таасирин белгилөө;
- сүйлөмдүн актуалдуу жиктелүү маселелерин тактоо;

- сүйлөмдүн айтылыш максатынын татаал түрлөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык-теориялык негиздери.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык негизин структуралык лингвистикага негиз салуучулардын эмгектеринен тартып, орус тилинде жарык көргөн структуралык-семантикалык, функционалдык жана коммуникативдик синтаксиске арналган чет элдик жана советтик лингвист окумуштуулардын эмгектери, кыргыз тилинин фонетикалык, синтаксистик, стилистикалык, тексттик лингвистиканын проблемасын изилдеген илимий изилдөөлөрдөгү теориялык жоболор жана илимий тыянактар түздү.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн коммуникативдик структурасы төмөнкүдөй аспектилерде изилденди: а) лексика-грамматикалык жактан; б) семантикалык жактан; в) функционалдык жактан.

Изилдөөдөгү негизги илимий методдор. Диссертациялык иштин жалпы методикалык негизин тилге система-структуралык баа берүүгө негиз салган жана жол көрсөткөн, багыт берген чет өлкөлүк жана советтик тил илими боюнча эмгектерде берилген жоболор, жыйынтыктар, илимий тыянактар түзөт.

Иштин негизи тилдин өнүгүшүнүн азыркы абалын чагылдыргандыктан, сыпаттама жана синхрондук методго негизделди. Анализге алынган материалдар системалык, конструкциялык, иерархиялык ырааттуулук принциптерине таянып, коммуникативдик, конструкциялык, функционалдык жана прагматикалык аспектилерди пайдалануу менен, факты-материалдарга анализ жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Кийинки жылдарда тил илиминде синтаксистик конструкциялардын катышы эки көз караштан изилденип келүүдө. Биринчиси, синтаксистик конструкция интонациянын объектисинен изилденсе, экинчиси интонация синтаксистик конструкциянын алкагында изилденип келген. Биринчи изилдөөчүлөр эксперименталдык-фонетика методу менен кеп интонациясынын синтаксистик конструкцияга болгон катышын, тактап айтканда, интонацияны лингво-акустикалык жана семантикалык жактан гана изилдешип, айтым курулушунун грамматикалык өзгөчөлүгүнө маани беришпесе, экинчи изилдөөчүлөр синтаксистик конструкциянын түзүлүшүн, грамматикалык жабдылышын карап жатышканда интонациянын айтымдык маанилерин ажыратуудагы өзгөчө маанилерине токтолушуп, интонацияны айтымдын аякталган чегин билдирүүчү негизги белгилердин бири катары карашып, кеп тизмегинде айтымды уюштуруудагы интонациянын ролун кароо менен гана чектелишкен.

Диссертацияда төмөнкү маселелер кыргыз тилтаануу илиминде алгачкы жолу изилденип жатат:

- сүйлөмдүн коммуникативдик максатта актуалдуу жиктелүүсү;
- сүйлөмдүн максат кырдаалдары боюнча бөлүнүшүнүн модалдык-маанилик классификациясы;

- сүйлөмдүн айтылыш максатынын татаал түрлөрүнүн маанилик жактан бөлүнүшү;
- лексика-грамматикалык каражаттардын сүйлөмдүн маанилик бөлүнүшүнө тийгизген таасири.

Диссертациялык иштин теориялык жана практикалык мааниси. Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн структура-семантикалык аспектилеринин, ошондой эле сүйлөмдүн максат кырдаалдарынын маанилик бөлүнүштөрүнүн оттенкторунун лексика-грамматикалык каражаттарынын изилдениши, дегеле тил системасын функционалдык-семантикалык, коммуникативдик жактан кароо – кыргыз тили боюнча жогорку жана атайын орто окуу жайларына, мектептерге арналып жазылган окуу китептерге, кыргыз тили жана адабияты адистиги боюнча окуп жатышкан студенттерге, аспиранттарга, атайын курстарды окутууга, көркөм окуу боюнча адистешкен театр актерлоруна, театр студияларында окуган жаштарга, радио жана телекөрсөтүү дикторлоруна теориялык-практикалык жактан көмөк көрсөтмөкчү.

Коргоого коюлуучу жоболор. Жогоруда коюлган максат жана милдеттерди жүзөгө ашырууда коргоого төмөнкү жоболор коюлат:

- сүйлөм салттуу синтаксис аспектисинен, структура-семантикалык, функционалдык-коммуникативдик жактан түрдүү максат, милдеттерде колдонулары;
- сүйлөмгө максат кырдаалдары боюнча жаңыча модалдык-маанилик бөлүштүрүү жүргүзүү зарылдыгы;
- айтылыш максаты боюнча сүйлөмдүн татаал түрлөрүн айкындап, ага маанилик классификация жүргүзүү керек экендиги;
- лексика-грамматикалык каражаттардын сүйлөмдүн модалдык түрлөрүнө тийгизген таасирлерин аныктоо мүмкүнчүлүктөрүн далилдөө керектиги;
- сүйлөмдүн функционалдык, коммуникативдик түзүлүшүнө интонациянын тийгизген таасирин өзгөчө белгилөө.

Изилдөөнүн башатындагы негизги теориялык жоболор.

- тил – структура-системалык көрүнүш экендиги;
- тил – маңыз, кеп - кубулуш экендиги;
- тил – коомдук, кеп – жекелик экендиги;
- айтым кеп системасын тейлеген бирдик, сүйлөм – салттуу синтаксис бирдиги экендиги;
- конструкцияларга актуалдуу жиктелүү аспектисинен туруп баа берүү зарылчылыгы;
- айтылыш максаты боюнча сүйлөмдүн прагматикалык (модалдык-субъектилик) түрлөрүн айкындoo керек экендиги.

Изилдөөнүн булактары. Изилдөөнүн материалдары катары «Манас» эпосунан, эл акындарынын ырларынан, кыргыз жазуучуларынын, драматургдардын чыгармаларынан үзүндүлөр,

котормо китептерден, газета-журналдардан алынган факты-материалдар пайдаланылды.

Эмгектин апробацияланышы. Диссертациялык ишке байланыштуу илимий жети макала Улуттук аттестациялык комиссия тарабынан сунуш кылынган журналдарда жарык көргөн.

Диссертация Кыргыз-Өзбек университетинин кыргыз филологиясы кафедрасында, Баткен мамлекеттик университетинин тил жана адабият кафедрасында, И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институтунун кыргыз тил илими жана мамлекеттик тил кафедрасында, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтунун Окумуштуулар кеңешинде талкууланган.

Диссертациянын негизги жоболору жана изилдөөнүн натыйжалары республикалык илимий-практикалык конференцияларда доклад түрүндө окулган.

Мындан тышкары диссертациянын ичиндеги айрым изилдөөлөр республиканын жогорку окуу жайларында өткөрүлгөн мамлекеттик тил маселелерине арналган илимий конференцияларда билдирүү түрүндө уктуралган.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Диссертациялык иште чагылдырылган негизги жоболор, бөлүштүрүүлөр жана анализге алынган материалдардан чыгарылган жыйынтыктар, корутундулар изилдөөчүнүн жекече салымы болуп эсептелет.

Иштин структурасы. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин кыскача мазмуну

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий жана теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, изилдөөдө колдонулган методдор жана иштин апробациясы тууралуу маалыматтар берилет.

Иштин биринчи главасы «Сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык түзүлүшү» деп аталып, *биринчи параграфта* сүйлөмдүн семантика-структуралык табияты жөнүндө сөз болот.

Тилдин системасы жөнүндөгү түшүнүк кээде тилдин түзүлүшү менен бирдей деңгээлде каралып, буга ылайык система түшүнүгү тилдин структурасы менен теңештирилип келген. Бирок, «система» менен «түзүлүш» түшүнүгү терминдик жана маанилик жактан өтө кескин айырмаланат. Түзүлүш – бул нерселердин куралышы, же курамы. Ал эми система – элементтердин жыйындысы. Демек, система – өтө татаал жана өз ара бири-бири менен байланышкан, бири-бири менен шартташкан бөлүктөрдүн, элементтердин реалдуу субстанцияга айкалышкан конкреттүү мамилелердин системасынын бирдиги, б.а., структурасы. Натыйжада, структура өтө маанилүү, бирок системанын мүнөздүү бир гана бөлүгү.

Тилдик материалдарга карата байыртадан өкүм сүрүп келе жаткан традициялык көз караштар, б.а. тилдин лексикалык жана грамматикалык түзүлүшүнүн проблемаларына традициялык көз караштар менен шайкеш анын жаңы аспектилерине да орчундуу кадам шилтенип, анын типологиялык, семантикалык, стилистикалык, коммуникативдик жана башка проблемаларына өзгөчө көңүл бурулуп, жалпы жана жеке тил илиминде жаңы тармактар пайда болууда.

Тил илиминдеги жогорудагы жаңылыктардан кыргыз тили да куру кол эмес. Кийинки эле жыйырма жылды алсак, бул жаңы тармактар боюнча айрым изилдөөлөр кыргыз тил илиминде да жарык көрүп, бүгүнкү күндө андан ары терең изилденишине кадам шилтенүүдө. Бул абалды өзгөчө тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн изилденишинен ачык байкоого болот.

Демек сүйлөмдүн форма жана мазмунун биримдикте кароо, анын структуралык-семантикалык аспектилерин коммуникативдик-функционалдык аспектиде жана интонация менен карым-катнашта байланыштырып кароо кыргыз тил илиминдеги эң актуалдуу проблемалардан болуп саналат.

Сүйлөмдү моделдештирүүдө анын структуралык схемасын айкындоо милдети келип чыгат. Сүйлөмдүн структуралык схемасын айкындоодо сүйлөмдүн минималдык түзүлүшүн аныктоого туура келет. Бирок сүйлөм минимумун аныктоодо тил илиминде бир беткей көз караш өкүм сүрбөгөндүгүн байкоого болот. Биринчи көзкараштагылар жалпы эле предикативдик бирдик катары сүйлөмдүн формалдык түзүлүшүнө көңүл бурушат; экинчи пикирдегилер сүйлөмдүн жалпы информациялык толуктугун эске алышат. Биринчи жагдайда сүйлөмдүн структуралык схемасы катары сүйлөмдүн предикативдик минимумун (жалаң сүйлөм), экинчи жагдайда сүйлөмдүн номинативдик (кабарды толук атап туруу) минимумун түшүнүшөт. Ушуга ылайык изилдөөчүлөр сүйлөмдүн структуралык схемасынын эки түрүн айырмалап көрсөтүшөт: 1. Сүйлөмдүн минималдык структуралык схемасы (сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн айкашы (эки тутумдуу структуралык схема) жана бир тутумдуу сүйлөмдөгү баш мүчө (бир тутумдуу структуралык схема); 2. Кеңейтилген структуралык схема (бул сүйлөмдүн номинативдик минимуму).

Экинчи параграфта сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык табияты изилденет.

Тилдин коммуникативдик теориясы – тилди система-структуралык түзүлүш катары кароо менен анын бирдиктерин тилдик бүтүндүктүн бөлүгү, тактап айтканда, элемент-компоненттери деп аныктап, кептин семантикалык жана синтаксистик-грамматикалык структурасынын өз ара шайкештиги аркылуу уюшулган сүйлөмдүн жалпы мыйзамченемдүүлүгүн, түзүлүшүн, аны уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттарын изилдейт. Ошондуктан тил бул шарттуу түрдө алынган белгилердин жабык системасы гана болбостон,

баарынан мурда, пикирлешүү, сүйлөшүү каражаты жана ошол сүйлөшүүнү жөнгө салуучу кеп айтымынын уюшкан каражаты катары кабылданып, илимий иликтөөгө алынууга тийиш.

Азыркы учурдагы тил илиминдеги коммуникативдик синтаксистин жаралышы, тактап айтканда, тил менен кептин өз ара ажырымдалышы лингвистикада бири-биринен айырмаланган «сүйлөм» жана «айтым» деген түшүнүктөрдү жаратты. Айтым тил бирдигине жатпайт, ал кеп бирдиги. Айтым айтылганда тил каражаттарынын дээрлик бардыгы колдонулат, тактап айтканда, тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, интонациялык бирдиктер. Айтым деп тил нормасына жооп берген, тил каражаттары аркылуу багытталып айтылган, кандайдыр бир маанилик касиетке ээ болгон кеп кесиндиси айтабыз. «Айтым» деген түшүнүктүн жана терминдин жаралышы коммуникативдик-маанилик синтаксистин негизин түзүп, интонацияны терең изилдөөгө шарт түзгөндүгүн баса белгилөөгө болот. Кыргыз тилинин интонациясынын терең изилденбегендигинин натыйжасында «айтым» бүгүнкү күнгө чейин «сүйлөм» катары түшүндүрүлүп келген. Бизге бул эки түшүнүктү лингвистикалык жактан ажыратып, эки башка лингвистикалык түшүнүк катары колдонуу керектиги К.Т.Токтоналиевдин «Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы» деген монографиясында толук ачып берилген.

Кыргыз тилинин синтаксис тармагында айтымдар жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөм (туурасы «айтым» болуу керек) катары бөлүнүп жүрөт. Бирок бул айтымдар семантикалык-маанилик жактан терең изилдөөгө алынган эмес. Анткени, сүйлөмдүн айтылыш максаты жагынан бөлүнүшү кептик көрүнүш, алар айтымдын негизги өзгөчөлүгүн чагылдырып турат. Сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүүдө да айтымдын маанилик бөлүнүшүн, анын экспрессивдик өзгөчөлүктөрүн терең изилдебей коюу мүмкүн эмес. Кыргыз тилиндеги айтымдар эмоционалдык жактан ар түрдүү кырдаалда колдонулат, демек, алардын маанилик бөлүнүшү да түрдүүчө. Айтымдарды маанилик жактан анализ кылууда анын мазмуну, мааниси, кырдаал, айтуучунун психологиялык абалы жана экстралингвистикалык факторлор эске алынышы керек. Ушул жагдайда жай, суроолуу, буйрук жана илептүү айтымдардын маанилик түрлөрү лексика-грамматикалык жана функционалдык жактан изилдөөгө алынып, семантикалык топторго бөлүштүрүүнү талап кылат.

Тил менен кептин өз ара карым-катнашы татаал жана көп кырдуу. Тилдеги каражаттардын бардыгы кепте кездеше берген менен кептеги каражаттар тилде кездеше бербейт. Анын себептери ар түрдүү. Анткени, сүйлөп жаткан адамдын кеби ар кандай психологиялык абалда, жагдайда, түрдүү сезим менен айтылат. Мындай учурда дайыма эле тилдик норма сактала бербейт. Адамдын ички психологиясы айтымдын структурасына өз таасирин тийгизет.

Айтылышы боюнча кандайдыр бир коммуникативдик багытты билдирген айтымдын коммуникативдик түрлөрүн, шарттуу түрдө, айтымдын коммуникативдик функциясы деп атоого болот.

Коммуникация функциясы ар кандай форма, ар кандай ыкма, ар кандай каражаттар аркылуу ишке ашышы мүмкүн. Коммуникациялык байланыш учурунда колдонулган белгилер да ар түрдүү болушу ыктымал, анткени коммуникациялык функция тилдик жана тилдик эмес белгилер аркылуу ишке ашат.

Тилдин коммуникативдик теориясы – тилди система-структуралык түзүлүш катары кароо менен, анын бирдиктерин тилдик бүтүндүктүн бөлүгү - элемент-компоненттери катары аныктап, кептин семантикалык жана грамматикалык структурасы менен болгон өз ара шайкештигин, жалпы мыйзамченемдүүлүгүн, аны уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттарды изилдейт.

Тилдин реалдуу көрүнүшү жана анын коммуникативдик функциясы кеп аркылуу аныкталат. Кеп – бул тилдин реалдуу чагылдырылышы, анын практикалык жактан жүзөгө ашырылышы, пикир алышуудагы негизги категория, демек, тилдин коммуникативдик функциясы кеп аркылуу аныкталат.

Айтым коммуникативдик максатта актуалдуу бөлүштүрүлөт. Актуалдуу жиктештирүүдө айтым (сүйлөм) тема жана ремага ажыратылып анализделет. Демек, коммуникативдик синтаксистин негизи катары кепте актуалдашкан айтым эсептелет. Сүйлөөчүнүн өз алдына койгон коммуникативдик максатына ылайык айтымдагы баштапкы (негизги) бөлүк – тема жана анын жыйынтыктоочу бөлүгү - рема өзгөрүлүп турат. Ал сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине байланышкан.

Актуалдуу жиктештирүү айтым (сүйлөм) түзүлүшүнө гана эмес, текст түзүлүшүнө да таандык. Актуалдуу жиктештирүүдө теманын жана реманын курамын аныктоодо айтымга карата берилүүчү суроо негиз болот. Айтымдагы суроодо камтылган кабар темага тиешелүү болуп, суроого тикеден-тике жооп болуп түшкөн маалымат ремага тиешелүү болот.

Кыргыз тилинде «ажыратууга мүмкүн болбогон», «нөлдүк темалуу» айтымдар да кездешет. Анда айтым толугу менен ремалык комплекс катары калыптанат. Мисалы: Эмне болуп кетти? Айткылачы деги!

Айтымда эки теманын бөлүнүп турушу сегменттелген, эки реманын бөлүнүп турушу парцелляцияланган конструкцияларда кездеше, жалаң темалык катыш атама сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүнөн байкалат.

Изилдөөнүн экинчи главасы «Сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык түрлөрү» деп аталып, биринчи параграфта кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн коммуникативдик түрлөрүнүн изилдениши жөнүндө сөз болот.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн коммуникативдик түрлөрүнө берилген илимий аныктама Касым Тыныстановдун жазган окуу китептеринен башталат. К. Тыныстановдун 1934-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин морфологиясы» (Фрунзе, 1934) деген окуу китебинде сүйлөмдүн айтылыш максатына карай төмөнкүдөй аныктама берилген: «1. Кай бир сүйлөмдө сүйлөөчү бир нерсени баяндайт. Мындай сүйлөмдүн аягында үн мелүүн барып токтойт. Буган окшогон сүйлөмдү жай сүйлөм дейт. Мындай сүйлөмдүн бүткөндүгү катта жөнөкөй гана чекит менен белгиленет. Маселен: Мен үйгө келдим. 2. Кай бир сүйлөмдө бир нерсе тууралуу суралат. Мындай сүйлөмдү суроолуу сүйлөм дейт. 3. Кай бир сүйлөмдө кубанычыбызды, же өкүнүчүбүздү айтабыз, же бирөөгө чакырык кылабыз. Мындай сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейт».

К.Бакеевдин 1939-жылы жазылган «Кыргыз тили» окуу китебиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатына берилген аныктамалары мурдагы А.Шабдан уулу жана Т.Сопу уулу жазган аныктамалардан анчалык айырмаланбайт.

1950-жылдардан тартып кыргыз тилинин синтаксисин изилдеген жаңы толкундун кошулушу - сүйлөмдүн семантикалык жана структуралык түзүлүшүн жаңыча көзкараштан кароо зарылчылыгын жаратты. Кыргыз тилинин синтаксисин изилдөөгө негиз салган А.Жапаров, К.К.Сартбаев өндүү окумуштуулар кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын жаратылышын, түрүн, курамын, сөз айкаштарын түзгөн компоненттердин өз ара синтаксистик байланышын ачып берди.

Ы.Жакыповдун жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазылган «Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси» (1958) деген окуу китебинде сүйлөмдү колдонулуш максаты жана айтылышы боюнча төрт түргө бөлөт: жай, суроолуу, илептүү, суроолуу-илептүү сүйлөмдөр.

Профессор А.Иманов 1990-жылы чыккан «Кыргыз тили» (жогорку окуу жайларынын сырттан окуган студенттерине арналган) окуу китебинде сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүнүшүн жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, илептүү сүйлөм жана буйрук сүйлөм деп бөлүштүрүп профессор Ы.Жакыпов өндүү сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрүнүн бири – буйрук-суроолуу сүйлөмдү өзүнчө коммуникативдик тип катары бөлүп көрсөтөт.

Профессор Б.Өмүралиев сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшүнүн традициялуу бөлүнүшүнө гана токтолуп: жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр деп бөлүштүрсө, доцент А.Жалилов жай, суроолуу, буйрук, илептүү сүйлөм деп бөлүп көрсөтөт (Жалилов, 1995). Ал эми Т.Ашырбаев жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдүн гана стилистикасына токтолуп кетет.

Кыргыз тилчилери 1980-жылдарга чейин кыргыз тилиндеги буйрук сүйлөмдү өз алдынча функционалдык түр катары бөлүштүрбөй

келишкен. Кийинки жылдарда гана сүйлөмдүн бул айтылыш түрү функционалдык, грамматикалык жана интонациялык жактан изилдөөгө алынып, өзүнчө коммуникативдик түргө кирерлиги далилденди.

Экинчи параграфта жай сүйлөмдүн функционалдык жактан бөлүнүшү изилденет.

Кыргыз тилинин синтаксис бөлүмүн изилдеген окумуштуулар жай сүйлөмдүн функционалдык-маанилик жактан бөлүнүшүн ар түрдүүчө бөлүштүрүп жүрүшөт.

Турмушта жай сүйлөм ар түрдүү жагдайда колдонулат. Анын колдонуу функциясы ар түрдүү. Жай сүйлөм бирде чындыкка болгон окуя, же ар кандай болуп жаткан, боло турган жана болуп өткөн окуя жөнүндө кабар берсе, айрым учурда болбогон, болууга мүмкүн эмес окуя же терс көрүнүштөр жөнүндө баяндайт. Ойдун берилишине жараша сүйлөөчү жай сүйлөмдүн лексика-грамматикалык каражаттарын тандап алат жана ал аркылуу айтайын деген максатын ишке ашырат. Ошондуктан кандайдыр бир зат, окуя, кубулуш жөнүндө баяндаган, бир нерсе жөнүндө маалымат берген, кайсы бир фактыларды ырастаган же танган сүйлөмдөр жай сүйлөм деп аталат. Жай сүйлөмдүн маанилик касиетине жараша ырастагыч жай сүйлөм жана тангыч жай сүйлөм деп бөлүштүрүлүшүн кыргыз тилинин синтаксисин изилдеген бардык окумуштуулар ырасташат.

Бирок кыргыз тилинде жай сүйлөмдүн маанилик оттенкалары ушул кезге чейин толук ар тараптуу: лексика-грамматикалык, семантикалык жана структуралык изилдөөгө алынбай келе жаткандыгын белгилеп кеткенибиз оң.

Жай сүйлөмдүн маанилик оттенкаларынын ичинен сүрөттөө маанисиндеги жай сүйлөмдүн түрлөрү көп кездешет. Кыргыз тилиндеги жай сүйлөмдүн сүрөттөө маанисин уюштурган лексика-грамматикалык каражаттар арбын.

Дегеле жай сүйлөмдүн тутумунда кездешүүчү тилдик каражаттар мүнөзү жагынан ар түрдүү жана алардын лексика-семантикалык маанилери сүйлөмдүн жалпы маанисине өз таасирин тийгизбей койбойт.

Этиш сөзгө чакчыл -а, (-й) формасы уланып, андан кийин тийиштүү жак уландысынын жалганышы аркылуу сүрөттөө маанисиндеги жай сүйлөмдөр уюшулат:

Көзү көлдүн быткылдай,

Көрүнгөндү жуткандай.

Кыргыз тилиндеги жай сүйлөмдүн сүрөттөө мааниси жөнөкөй учур чакка -уу, -оо формасындагы кыймыл атоочторго жатыш жөндөмүнүн мүчөлөрү жалганышы аркылуу да жасалат. Мисалы: Катар чөккөн эки асканын ортосунан күн нуру кымтыйып жогору көтөрүлүүдө (Т.С).

Зат атоочтон сын атооч жасоочу -луу, -чын, -дай, -лык мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жай сүйлөмдүн сүрөттөө мааниси жасалат. Мисалы: Орто бойлуу, кең далылуу, жайык төш, бирок өмүр бою курсак байлабаган, белин кындыта бууп, жөө күлүккө түшчүдөй түрүнөн жанбаган, жигит сынынан бузулбаган адам болгон экен (Ж.М.).

Эгерде жай сүйлөмдүн сүрөттөө маанисине фразеологизм катышса, ойдун экспрессивдүүлүгүн күчөтүп, ойдун көркөмдүгүн арттырат. Мисалы: Умсунай – ургаачынын жабылуу кара ингени. Бул жай сүйлөмдө ой элестүү, сүрөттөө маанисинде берилип жатат. Ушул эле сүйлөмдү: Умсунай ургаачынын көтөрүмдүүсү десек сүйлөмдүн модалдык мааниси баяндоого өтүп кетет.

Жай сүйлөмдүн сүрөттөө маанисин сүйлөмдө табыш жөндөмө формасы жалганган сөз энчилүү ат, алардын ордуна колдонулуучу сөз жактама ат атоочтордон болот:

А болду, бу болду, Быржыбайды там басты.

Жай сүйлөмдүн сүрөттөө мааниси көбүнчө көркөм чыгармаларда колдонулуп, чыгармадагы персонаждарды реалдуу сүрөттөп, алардын ар биринин тилдик өзгөчөлүгүн так бере билүү жазуучунун эң татаал жана жооптуу милдеттеринин бири болуп, образдарды терең ачууда колдонулат. Ошондуктан жай сүйлөмдүн сүрөттөө маанисинин коммуникативдик байланыштагы ролу чоң.

Жай сүйлөмдүн баяндоо мааниси тилдин коммуникативдик каражаттарынын ичинен кеңири колдонулган модалдык түрүнө кирет. Жай сүйлөмдүн баяндоо мааниси көркөм чыгармалардын тилинде дагы, илимий тилде дагы кайсы бир окуяны, көрүнүштү, кубулушту, натыйжаны, корутундуну жана башка ушул сыяктууларды баяндоо үчүн пайдаланылат.

Турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуяларды, кубулуштарды, нерселерди, заттарды баяндаган жай сүйлөмдүн модалдык түрлөрү баяндоо деп аталат. Жай сүйлөмдүн баяндоо түрү негизинен баяндагыч ыңгайдын жардамы менен жасалат. Баяндагыч ыңгай кыймыл-аракетти жүзөгө ашырылган белгилүү бир учурга тушташ кылып көрсөтүү менен мүнөздөлөт. Мисалы: Азыр да ошо суу боюнда жүргөндөй болду Кириск. Азыр да ысык жайдын күнү болуп, ал жылаңач киринип жүрөт. Мына ал суу бойлой жүгүрүп, кемер жээктеп иримге секирди, бирок негедир суу салкынын сезбеди (Ч.А.).

Жай сүйлөмдүн баяндоо түрү -ды мүчөсүнүн сөзгө жалганышы аркылуу уюшулат. Мисалы: Карабай бек атын акырын теминип койду да, жорго басыкка термелген бойдон дагы бир азга унчукпай калды (А.С.). Пенденин тили буулуп, баш чайкады (К.О.).

Баяндоо этиш сөзгө -ган мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат. Мисалы: Анан калса мурдагы шайлоолорго караганда бул жолку шайлоо кыйла чыр-чатактуу башталган (Т.С.). Бир эскадрон

аскер ошол күнү Дөбөгө аттанган (Т.К.). Кең-Ғабат кыштагы жымырап түн жамынган (Т.К.).

Этиш сөзгө -сын, -ыптыр, -чы мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу да баяндоо уюшулат: Кыя чаап найзасын,

Кылды кангай айласын.

(«Манас»)

Болгон, болуп өткөн, боло турган окуяларды, кубулуштарды, нерселерди кабарлап айткан жай сүйлөмдүн модалдык түрү кабарлоо деп аталат. Кабарлоо этишке – ыптыр мүчөсүнүн жалганышы, этиштин баяндагыч ыңгайы аркылуу жасалат:

Чеге минген ак башты

Ай талаада сойгонбуз,

Манас деген баланы

Кан көтөрүп койгонбуз. («Манас»)

- Мөөр! Мобу отурган ким? – деди.

Акмөөр илгирбей:

- Жээн. Учурашканы келиптир (К.О.).

Жай сүйлөмдүн тутумунда кездешүүчү тилдик каражаттар мүнөзү жагынан ар түрдүү жана алардын лексика-семантикалык маанилери сүйлөмдүн жалпы маанисине өз таасирин тийгизбей койбойт. Турмуштагы чындык менен байланышта болгон ар кандай көрүнүштөр же нерселер жөнүндөгү ойдун бирде ырасталып, бирде танылып берилгендигине ылайык жай сүйлөмдөр ырастагыч сүйлөмгө жана тангыч сүйлөмгө бөлүштүрүлөт.

Тилде жай сүйлөмдүн төгүндөө маанилерин уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттар арбын. Мындай учурларда терс мааниде айтылган жай сүйлөмдөр өзгөчө интонациянын (тануу маанидеги интонациянын) коштоосу менен айтылат да, алардын баяндоочтору төмөнкүдөй түзүлүштө колдонулат:

а) чакчыл этиштен уюшулган негизги баяндоочко көмөкчү «бол», «бүт», «кой» деген сөздүн (көмөкчү этиштин) тизмектеле айтылышы аркылуу терс маани билдирилет. Мындай учурда көмөкчү баяндоочко жак мүчөлөр -мын, -мин, -мун, -мүн, -сың, -сиң, -сун, -сүн, -быз, -биз, -буз, -бүз, -сыңар, -сыздар жана башка жагынан айтыла берет;

б) этиштин шарттуу ыңгайынан уюшулган баяндоочко -чы мүчөсү жалгануу менен да терс маани туюнтулат. Мисалы: Ошондо да ойгонуп койсочу;

в) этиштин шарттуу ыңгайынан уюшулган баяндоочко «кана», «кана эми», «канакей» деген сөздөр тизмектеле айтылса, тануу интонациясынын коштоосу менен терс маанини билдирет. Мисалы: Атаганат, келсе канакей.

Жай сүйлөмдүн каалоо маанилери адамдын ой-максатынын шарттабаган каалоосун, окуянын, максаттын аткарылышын чын ыкластан каалоосун, адамдын мүмкүнчүлүгү менен айкашкан

аракеттин аткарылышын каалоо жана башка толгон токой ички сезимдик каалоону билдирет. Мисалы: Мен шаарга барсам; Мен шаарга баргай элем; Мен шаарга барсам экен; Мен шаарга баргым келет; Мен шаарга барсам деп жүрөм.

Жай сүйлөмдүн каалоо мааниси -гы мүчөсү катышкан конструкция аркылуу да берилет. Ынгайдын бул түрүнүн өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар: -гы мүчөлүү этишке үч жактын таандык мүчөлөрү жалганат да, аларга «келет» этиши кошулуп айтылат (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 379).

- Анын туура иним, -деп Алтынай Сулайманова үшкүрүп койду.

- Барууга өзүм да көптөн бери дилгирмин. Барбаганыма кылым болду. Айылга баргым келет (Ч.А.).

Ниетти билдирүүчү жай сүйлөмдүн мааниси – сүйлөөчүнүн кыймыл–аракетинин жүзөгө ашышына же ашпашына карата жеке жана жалпы мамилесин билдирет. Жай сүйлөмдүн бул түрү негизинен этиштин ниет ыңгайынын -мак+чы мүчөсү аркылуу жак мүчөлөр менен айкалышта жасалат. Мисалы: -Үч күндөн кийин мен атамды тоскону станцияга бармакчымын (Ж.М.).

Ниетти билдирүүчү жай сүйлөм атоочтукка 1-жактын мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулганын көрөбүз.

Калын кыргыз калкына

Атамдай көрүп абаке,

Кан көтөрүп алармын! («Манас»)

Жай сүйлөмдүн ниетти билдирүүчү маанилери кыймыл-аракеттин келечекте болорлугун баяндайт.

Жай сүйлөмдүн болжолдоо мааниси чакчыл –а, -й формасына жак мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат. Мисалы: - Сиз экөөбүз көрүшсөк түрмөдөн көрүшкөн окшойбуз (Т.К.). Мен адашып кеткен окшойм (К.Т.).

Үчүнчү параграфта суроолуу сүйлөмдүн функционалдык жактан бөлүнүшү изилденет.

Суроолуу сүйлөмдү маанилик жактан бөлүштүрүүдө изилдөөчүлөр көбүнчө сүйлөмдүн семантикасына гана көңүл бурушуп, тилдин калган каражаттарына, башкача айтканда, фонетикалык, лексикалык, морфологиялык синтаксистик түзүлүшүн көмүскөдө калтырып кетишкен.

Суроолуу сүйлөмдүн ар бир модалдык түрүнүн өзүнчө функционалдык мааниси бар. Алсак, кошумча суроо – суроолуу сүйлөмдүн маанилик бөлүнүшүнүн бири болуу менен, суроочу тарабынан кандайдыр бир кошумча жагдайды, окуяны, кубулушту, фактыны тактап алуу зарылчылыгынан келип чыгат.

Суроолуу сүйлөмдү уюштурган лексика-грамматикалык каражаттар кошумча суроону билдирген модалдык маанини да уюштуруп, структуралык жактан ар түрдүү болот. Көпчүлүк учурда

кошумча суроо бир гана суроолуу сөз же сурама ат атоочко жөндөмө мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу берилгенин көрөбүз.

Кыргыз тилинде –де этишине –чы мүчөсү уланып, тийиштүү интонация менен айтылса, кошумча суроо уюшулат:

- Түшүнбөй калдым, ушундай дечи? (Т.К.).

Кошумча суроону суроолуу сүйлөмдүн башка маанилик түрлөрүнөн ажыратып турган негизги айырмачылыгы – лексика-грамматикалык жактан этиш эмес сөздөрдөн тургандыгы:

Келген намыс кимдики?

Сынган мүйүз кимдики?

Сыздаган сөөк кимдики? («Семетей»)

Суроолуу сүйлөмдүн функционалдык маанилеринин бири – кайталап суроо. Кайталап суроо адамдардын пикир алышуусунда эн орчундуу милдет аткарат. Адамдар бири-бири менен пикир алышып жатканда, же окуу процессинде өз ара түшүнбөөчүлүк өтө көп болот. Мындай учурда сөз болуп жаткан окуяны, предметти түшүнүү үчүн кайталап суроого туура келет. Кайталап суроонун негизги милдети жана максаты негизги суроону деталдаштырып тактайт. Негизинен, кайталап суроо көбүнчө реплика суроодон кийин колдонулат.

- Сен качан келесин?

- Менби?

- Ооба, сен (К.Б.).

Кайталап суроо интонациялык каражаттардын жардамы менен да уюшулат. Бирок мындай интонациялык каражаттардын жардамы менен уюшулган сүйлөмдөр кыргыз тилинде сейрек. Суроолуу сүйлөм жана анын түрлөрү көбүнчө лексика-грамматикалык каражаттардын жардамы менен жасалат.

Ачык суроо суроолуу сүйлөмдүн башка функционалдык маанилеринен суроонун жообуна сөзсүз түрдө конкреттүү предметтин белгилеринин айтылышы менен айырмаланат.

Ачык суроону билдирген сүйлөмдөрдү мазмунуна жараша төмөндөгүдөй группаларга бөлүүгө болот.

а) субъектини билдирүүчү ачык суроолуу сүйлөм.

Мындай сүйлөмдөр кыргыз тилинде көбүнчө ким? эмне? деген сурама ат атоочтордун жардамы менен жасалат.

Дегеле сурама ат атоочтор лексикалык маанилери боюнча бири-биринен кандай айырмаланса, грамматикалык маанилери боюнча да ошондой айырмаланганын көрүүгө болот. Тагыраак айтканда, ким? эмне? зат атоочтук, кандай? кайсы? сын атоочтук, канча? нече? канчанчы? неченчи? сан атоочтук, кайда? качан? тактоочтук категорияларга мүнөздүү келип, грамматикалык, табияты, мааниси боюнча аталган категориялардын системасына кирет да, суроолуу сүйлөмдүн көптөгөн маанилерин уюштурат. Алардын ичинде ачык суроонун түрлөрү да бар.

Кыргыз тилиндеги ат атоочтордун кыймыл - аракет менен байланышып турушу, тактап айтканда, орун бышыктоочтук катышта келиши, негизинен, орун тактоочтук категориядагы кайда? кайдан? деген сурама ат атоочтор менен гана байланышта каралат да, кыймыл-аракетке карата, же адресаттын сурап жаткан талабын билүүдө төмөнкүдөй учурларда колдонулат:

1. Кандайдыр бир нерсенин, окуянын, кубулуштун, белгисиздигин суроо үчүн колдонулат: Билчи, кайдан келген немелер экен?

2. Кыймыл-аракеттин багытына жана алган ордуна байланышкан белгисиздикти суроо маанисин билдирет: Айткылачы, мени кайда алып бара жатасыңар?

3. Кыймыл-аракеттин бир нерсеге ээ болуу же пайда болуу, табылуу ордуна байланышкан белгисиздикти суроо маанисин билдирет: Кайдан табылат биз издеген бакыт?

4. Кыймыл-аракеттин ордуна байланыштуу белгисиздикти суроо эмес, акыл-насаат маанисинде, жалпыланган абстракттуу түрдөгү маанини билдирет: Ага-инини жаман деп, тууганды кайдан табасың?

Альтернативдүү суроону билдирүүчү сүйлөмдөр мурда айтылган ойду, пикирди, сунушту бекемдөө үчүн колдонулат. Сүйлөөчүнүн ой-пикирин бекемдөө көпчүлүк учурда оозеки коммуникация мүнөзүндө болуп, суроолуу сүйлөмдүн формасында айтылат.

Суроолуу сүйлөмдүн модалдык түрлөрү, анын ичинен альтернативдүү суроо мааниси да суроо уландысынын -бы, сурама ат атоочтордун, го, ыя, деген бөлүкчөлөрдүн жардамы менен уюшулат жана мааниси жагынан, негизинен берилген суроого жооп алууну анчалык көздөбөйт. Мындай суроолор көбүнчө адамдын ар кандай ички дүйнөсүн чагылдырып, табалоо, тандануу, күмөндөнүү, боор ачуу, кайгыруу маанилерин берет.

Суроолуу сүйлөмдүн өзгөчө бир маанилик бөлүктөрүнүн бири – риторикалык суроо. Риторикалык суроону билдирген сүйлөмдөр көбүнчө ырастоону, айткан пикирди жокко чыгарууну, танып кетүүнү жана башка маанилерди билдирет.

Суроолуу сүйлөмдүн маанилик түрүнүн дагы бири – божомол суроо. Суроолуу сүйлөмдүн бул модалдык түрү сүйлөшүп жаткан адамдан кайсы бир фактыны тактоого катышып, сурап, адамдагы кээ бир пикирлерди, ойлорду, окуяларды анык билүү үчүн колдонулат. Сурап жаткан адам сүйлөшүп жаткан адамына анын жообун божомолдоп жана кайсы бир фактыны, маалыматты тактоого түрткү болот.

Төртүнчү параграфта илептүү сүйлөмдүн функционалдык жактан бөлүнүшү изилденет.

Кыргыз тилиндеги илептүү сүйлөмдүн колдонулуш функциясы өтө кенири, анткени ал адамдардын ички сезими, эмоциясы менен тыгыз

байланышта болгондуктан, кандайдыр бир маанилик оттенкторду чектеп коюуга болбойт. Ошондой болсо да диссертациялык иште илептүү сүйлөмдүн маанилик түрлөрүн жиктеп топтоштурууга аракет кылабыз.

Чакырык (Ураан). Ураан түрүндө айтылган илептүү сүйлөмдөр кайсы бир датаны, уюмду, жаратылышты, элди, жерди, адамдарды, кесип ээлерин даңктап, алкыш иретинде күчтүү сезим менен айтылат.

Кыргыз тилинде ураа деген сөз катышып илептүү сүйлөмдүн чакырык маанисинин модалдык түрлөрү жаралат:

-Улуттук боштондук жашасын, ур-а-а!

Чакыруу маанисинде айтылган сүйлөмдөрдө сүйлөөчү адамдардан, айбандардан кандайдыр бир максатты, кыймылды аткарууну талап кылат.

Байсерке баамдагандай Жоошбай жылкыда экен. Дегеле камырап да койбойт. Баргандар:

- Ой, Жоошбай, агаң чакырып жатат! – дешти эле, Жоошбай: Барбайм, Байсерке уруп коёт (Т.С.).

Илептүү сүйлөмдүн кыйкыруу маанисин көбүнчө сырдык сөздөр уюштуруп, тийиштүү интонациянын жардамы менен айтылат:

Жалакайлар колун калканчыктайт:

- Какый!

- Кокуй!

- Аа!

- Жеп койду! – дешет (К.О.).

Сүйлөөчү турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуяга, кубулушка, нерселерге терс мамилесин билгизип, ошого карата өзүнүн ички сезимин туюнтушу илептүү сүйлөмдүн өкүнүү маанисин билгизет. Сырдык сөздөр аркылуу жасалган өкүнүү маанисиндеги илептүү сүйлөмдөр:

Эх! – ошондо эмне үчүн сенин сөзүңдү укпадым (К.О.).

Илептүү сүйлөмдүн өкүнүү мааниси жандоочтор аркылуу да уюшулат.

Ал кайра айныган шекилдүү! Өкүнүчтүүсү, ошо бойдон ал кайрылып келбеди! Аны адам сыяктуу деп ойлогом! Ал жөнүндө оюм таза эле, жанылышыптырмын! Киши сөрөйдүн баарына ишенип болбойт экен! (Э.Т.).

Күчөткүч бөлүкчөлөр аркылуу жасалган илептүү сүйлөмдүн өкүнүү мааниси:

Ошого абдан өкүнөм! Абдан начар киши экен! Эң жок дегенде адамды сурап койбоду! (К.Т.).

Сүйлөөчү тарабынан таң калып, күчтүү сезим менен айтылган сүйлөмдөр илептүү сүйлөмдүн таңгалуу маанисине кирет. Илептүү сүйлөмдүн таңгалуу маанисин «капырай», «ой тобо», «ботом» жана башка сырдык сөздөр уюштурат.

Ой – тобо – о, кетмен чаап, күрөк сайып, таш ээси Жолдубай өзү колдоп – барыбызды апапакай этип семиртип жиберди! (Т.С.).

Илептүү сүйлөмдүн күндөлүк турмушта кенири тараган модалдык түрлөрүнүн бири сөгүү болуп саналат. Сүйлөөчү кимдир бирөөгө кандайдыр бир ишти, тапшырманы аткарбагандыгы үчүн, сөзүн укупаны үчүн жини кайнап, өзүн өзү токтото албай, эмоцияга алдырып жиберген учурунда илептүү сүйлөмдүн сөгүү мааниси колдонулат.

О, ит! Ит болбосоң сөз укпайсыңбы! (К.Т.)

Илептүү сүйлөмдүн жалынуу жана жалбаруу мааниси семантикалык жактан маанилеш. Ички сезимди билдирүү жагынан алар эки түрдүү болот. Биринчиси, жакын кишисине, баласына өмүрүн тилеп, эркелетип, жалбаруу, жалынуу же жакын кишисинен кандайдыр бир окуяны, кубулушту болтурбоо үчүн аракет кылат.

Кыргыз тилиндеги илептүү сүйлөмдүн модалдык ар түрдүүлүгү жалаң эле жогоруда сөз кылган маанилик топтор менен чектелип калбайт. Адамдын эмоциясы жана ички ой сезими ар түрдүү болгондой, илептүү сүйлөмдүн маанилик бөлүнүшү да ар түрдүү. Бул маанилик ар түрдүүлүк тилдеги лексика-грамматикалык каражаттардын жардамы менен интонация аркылуу ишке ашат. Илептүү сүйлөмдүн айтылышында кеп интонациясынын ролу, мааниси жана аткарган кызматы зор. Сүйлөмдүн кайсы гана айтылыш максаты болбосун, тиешелүү интонациянын жардамы менен бир айтылыш мааниден экинчи бир айтылыш мааниге өткөрүүгө болот. Мисалы, Адеп башы – тил деген сүйлөмдү интонациянын жардамы менен жай, суроолуу жана илептүү сүйлөм катары айтууга болот.

Бешинчи параграфта буйрук сүйлөмдүн функционалдык жактан бөлүнүшү изилденет.

Табияты боюнча буйрук сүйлөм көбүнчө диалог иретинде айтылган кептерде айтылат. Адам баласы күндөлүк турмушунда өзүнүн эркин, буйругун, талабын, ачуусун, дагы толуп жаткан ички сезимин буйрук сүйлөм аркылуу билдирет. Буйрук сүйлөм аркылуу биз сүйлөшүп жаткан адамды кандайдыр бир нерсени жасоого, аткарууга мажбурлап же жасалып жаткан иштерди токтотууга, кайсы бир идеялардан баш тартууга, окуяларды болтурбай коюуга мажбурлайбыз. Буйрук топтогу суроолуу сүйлөмдөрдүн башка топтогу сүйлөмдөрдөн айырмачылыгы - сүйлөөчүнүн айткан сөзү, каалоосу, эрки сөзсүз аткарылууга тийиш. Ошондой эле буйрук сүйлөмдөр сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча башка түрлөрүнө караганда эмоционалдык, интонациялык, формалдык сапаты, составы жана структуралык жагынан айырмаланат.

Буйрук сүйлөмдүн маанилик бөлүнүшүн өз ара топторго бөлүштүрүү шарттуу түрдө гана жүргүзүлгөндүгүн белгилеп кетмекчибиз. Контексттин жана интонациянын жардамы менен буйрук сүйлөмдүн бир мааниси экинчи бир маанисине жөнөкөй эле өтүп кетет. Мындай учурда интонация жана контекст негизги ролду ойнойт.

Буйрук тобу. Бул семантикалык топко кирген буйрук сүйлөмдүн модалдык түрлөрү башка маанилик топторго караганда сүйлөөчүнүн эркин, максатын, каалоосун, буйругун сөзсүз аткаруу керек экендиги менен айырмаланат.

Буйрук сүйлөмдүн эн негизги маанилик түрлөрүнөн болуп буйрук жана нагыз буйрук эсептелет. Сүйлөөчүнүн көздөгөн максаты мындай учурда сөзсүз аткарылууга тийиш.

Кыргыз тилиндеги баяндоочуна –сын мүчөсү жалганган этиштерден болгон буйрук сүйлөмдөрдө да, -гыла формасы менен уюшулган буйрук сүйлөмдөрдө да интонациялык ыргак жогорку тондо айтылып экспрессивдүү-эмоционалдуу, тактап айтканда, күчөтүлгөн сезимди берет. Мындай структурадагы сүйлөмдөр аркылуу жалпысынан бири-бирине маанилик буйрук түрүндөгү модалдык маанилер айтылганы менен алардын ар биринин баяндоочу морфологиялык өзгөчө формада уюшулуп, ар бир модалдык маани өзгөчө интонация менен айтылат.

Буйрук сүйлөмдүн талап кылуу мааниси – негизинен буйрук маанисине жакын, бирок буйрук кандайдыр бир ишти, кыймылды, максатты сөзсүз аткарууну талап кылбайт. Талап кылууну маанилик жактан алып карасак, буйрук менен суранычтын ортосунан орун алган сүйлөмдүн маанилик түрү болуп саналат. Башкача айтканда талап кылуу сүйлөм контекстинин ичинде буйрук маанисине да, сураныч маанисине да жакындап кетет. Мындай маанилик жакындыгына карабай сүйлөмдүн талап кылуу мааниси буйруктан да, суранычтан да өзүнүн эркти билдирүү жагы менен айырмаланат.

Кыргыз тилиндеги –чы мүчөсүнүн катышуусу менен түзүлгөн буйрук сүйлөмдүн контекстке жана кырдаалга жараша модалдык маанилери ар түрдүү болот. Алсак, Муну алып кет - деген сүйлөм талап кылуу маанисин билдирсе, Муну алып кеткин - илептүү сүйлөмдүн буйрук маанисин билдирет, ал эми Муну алып кетчи – сураныч маанисин билдирип жатат. Демек, кыргыз тилинде сүйлөмдүн модалдык маанилерин уюштурууда лексика-грамматикалык каражаттар менен контекст жана ситуациянын мааниси зор.

Этиштин тубаса формасына –сын, -гын, мүчөлөрү жалганып, талап кылуунун ар түрдүү формалары уюшулат.

Калим аны укпады. Ага сөз айттырбады:

- Өзүңдүн ким экенинди унутуп салып
- ...Агай...
- Баргын! Укпаймын. Кызматыңды иштей бергин! (Т.С.).

Буйрук сүйлөмдүн маанилик түрлөрүнүн бири – жарлык. Сүйлөмдүн бул маанилик түрү эрктин, каалоонун, максаттын аткарылышы менен мүнөздөлөт. Жарлык сүйлөмдүн буйрук маанисине өтө жакын. Жарлыктын буйруктан айырмасы – жарлык көбүнчө көпчүлүккө карата, тактап айтканда, мамлекеттик иштерге карата Президенттин буйруктары, көрсөтмөлөрү катары жарыяланат.

Кыргыз тилинде сүйлөмдүн коркутуу жана ачуулануу оттенкаларын төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар уюштурат:

а) этиштин аркылуу мамилесин –дыр; // -кыр; -каз; // -гыз; -ар; // -ыр; -ыз; // -зз; -зат; -сыт; -т; -ыт мүчөлөрү:

Ачуусу аябай келген Асанбек калтырап кетти:

- Жеткир, өлө элегинде! – деп жини келе кыйкырды (А.С.).

Күндөлүк турмушта эң көп кездешкен сүйлөмдүн модалдык түрлөрүнүн бири – сураныч. Кыргыз тилинде суранычтын грамматикалык жана интонациялык ролу өтө чоң. Эгер сүйлөм интонациялык жактан туура айтылбаса, бир мааниден экинчи мааниге тез эле өтүп кете берет.

Анын мени аяганы балбыраган ырыстуу бет ыраңынан даана окулду:

- Кой, антип айтпа! Сен айыгасың! Жүрү басалы (Т.С.).

Кыргыз тилинде сүйлөмдүн сураныч маанисин буйрук ыңгайдын 2-3-жагынын сылык түрү интонация менен айкалышып уюштурат.

Кымкап таяжемдин жумшак үнү кадимкидей кулагыма келди.

- Э! Э-э! Төкөштай, сен аны билип ал!

Ата-бабабыз ак булуттун үстүндө доор сүрүштү (Т.С.).

Сүйлөмдүн жалбаруу мааниси буйрук сүйлөмдүн өзүнчө модалдык түрү болуп саналат. Жалбаруу мааниси сүйлөмдүн сураныч маанисине караганда өтө сезимдүү келип, жагымсыз окуяны болтурбай коюуга аракет кылат.

Кыргыз тилиндеги жалбаруу мааниси буйрук ыңгайдын 2-3-жагына -чы, -чи, -чу, -чү мүчөсү жалганып жасалат.

Антпечи, кызык, антпечи. Эстүү жан эмес белең! (К.Т.).

Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндө ишендирүү маанисиндеги буйрук сүйлөмдүн түрлөрү кездешет. Сүйлөөчү кандайдыр бир окуяны, ишти экинчи бирөөлөргө ишендирүүгө аракет кылат.

Ишене бериңиз! – Темир угуп тургандай кескин айтты. Кунту карыянын ак экендигине ишенем. (Т.С.).

Күндөлүк турмушта кенири кездешүүчү буйрук сүйлөмдүн түрү – кенеш. Кенеш сүйлөөчү тарабынан жакшы ниет менен айтылып, кайсы бир ишти, кулк-мүнөздү, окуяны жана башка жагдайларды айтуу үчүн да жагымдуу болуш максатын көздөйт.

Кыргыз тилиндеги буйрук сүйлөмдүн кенеш берүү маанисин: а) табыш жөндөмө формасындагы зат атооч + өтмө этиш уюштурат: Ээсин сыйласаң итине сөөк сал! Баланы жашынан, аялды башынан тарбияла!; б) табыш жөндөмөнүн формасы сын, сан атооч жана айрым тактооч сөздөргө жалганып жасалат: Жакшыны жатым тебе, жаманды өзүм тебе! Бирди жеп уятың чыкканча, миңди жеп ашың чыксын!; в) –гы сөз жасоочу формасындагы мезгил маанисин билдирүүчү аныктооч аркылуу: Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба!; г) –а, -е, -й + турган формасындагы атоочтук аркылуу уюшулат: Иче турган ашына какырба

да, түкүрбө!; д) –бас, -гыс формасындагы атоочтуктар аркылуу: Ажырагыс карындашка унутулгус сөз айтпа!

Диссертациялык иштин үчүнчү главасы «Сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү» деп аталып, кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн коммуникативдик транспозициясы изилденет.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү ушул кезге чейин атайын изилдөөнүн предмети болбой келет. Мунун бирден бир себеби – кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн семантикалык жана функционалдык табияты толук изилдөөгө алына электигинде. Ошондуктан кыргыз тилинин синтаксис бөлүгүн изилдеген окумуштуулар сүйлөмдүн жогоруда алынган татаал түрлөрүн башка коммуникативдик түрлөр менен аралаш карап жүрүшөт.

Адам баласынын акыл-оюу, сезими, эмоциясы ар түрдүү болгондугуна байланыштуу сүйлөмдүн коммуникативдик-модалдык түрлөрү да ар түрдүү. Тилдик байланышта дайыма эле «накта суроо» же «накта буйрук» жолуга бербейт. Тил татаал система болгондугуна жараша анын модалдык-маанилик бөлүнүшү да ар түрдүү. Пикир алышууда сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү жолугат. Мындай түрлөргө суроолуу-жай сүйлөмдү, суроолуу-буйрук сүйлөмдү, суроолуу-илептүү сүйлөмдү, илептүү-жай сүйлөмдү, илептүү-суроолуу сүйлөмдү, буйрук-суроолуу сүйлөмдү жана башка коммуникативдик татаал түрлөрдү кошууга болот. Тилдеги сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү интонациянын жана контексттин жардамы менен гана ишке ашат.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрүн анализдеп келип, төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик. Тилдеги сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрүн классификациялоо үчүн атайын фундаменталдуу изилдөө талап кылынарына шек жок, ошондуктан, биз анын айрым түрлөрүнө гана токтолуп кетүүнү эп көрдүк.

Суроолуу-жай сүйлөм. Мындай сүйлөмдөр сүйлөөчү тарабынан кандайдыр бир окуяны, кубулушту, адамдардын өз ара мамилесин баяндап жатканда суроо иретинде айтылганы менен ага жооп талап кылынбайт жана суроолуу-жай сүйлөмдөрдө суроолуу сүйлөмдүн да, жай сүйлөмдүн да интонациясы катышат. Суроолуу-жай сүйлөмдөрдүн модалдык – маанилик оттенкалары да ар түрдүү, ошондой эле лексика-грамматикалык каражаттары да ар кыл. Аталган сүйлөмдөр көбүнчө баяндоо, сураныч, сунуш, ызырынуу, тандануу ж.б. маанилик өзгөчөлүктөрдү билдирет. Мисалы: Отгон жалтанбаган эр жүрөгүн өлүмдөн жалтанабы? Кабыргам менен кеңешейин... Чүйгө киши жиберип, кудалардан кол сурасам дейм? (К.О.)

Суроолуу-буйрук сүйлөм оозеки кепте жана көркөм чыгармаларда көп кездешүүчү сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрүнө кирет. Сүйлөмдүн бул маанилик түрүндө сүйлөөчү кимдир бирөөгө суроо иретинде кайрылганы менен кандайдыр бир боло турган, болуп жаткан окуяны, нерсени аткарууну талап кылуу менен экинчи же үчүнчү бирөөгө кайрылат. Мындай сүйлөмдөр көбүнчө ачуулануу, таарыныч, чочуу, сунуш, кекерлөө, какшык жана башка маанилерде көп колдонулат. Сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрүн аныктоодо, тактап айтканда, суроолуу-буйрук сүйлөмдү аныктоо үчүн көбүнчө болуп жаткан жагдай менен кошо эмоция жана интонация негизги ролду ойнойт. Мисалы: Айланайын, кой десең боло мунунду? Бизди таштап үйгө кетчү сен белең?! (Т.С.).

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын дагы бир өзгөчө түрү суроолуу-илептүү сүйлөм болуп саналат. Сүйлөмдүн бул коммуникативдик-функционалдык татаал түрүндө сүйлөөчү күчтүү сезим менен суроо түрүндө кимдир бирөөгө эмес, көбүнчө өзүнө-өзү жооп алуу үчүн кайрылат. Кыргыз тилиндеги суроолуу-илептүү сүйлөмдөргө жогоркулар мүнөздүү жана көбүнчө сүйүнүчтү, өкүнүчтү, шылдыңды, ынанууну жана башка толуп жаткан маанилик оттенкторду да билдирет. Мисалы: Болсо ушул өздүр?! – деп, шамдагай жигит тик басты (Т.С.). Уктунбу?! Күлүн сапырып таштайм! (Т.К.).

Сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрүнүн дагы бири илептүү-жай сүйлөм болуп эсептелет.

Илептүү-жай сүйлөмдөрдүн структуралык түзүлүшү жай сүйлөмгө окшош болгону менен күчтүү сезим менен айтылып, эмоция алдыңкы планга чыгат. Мисалы: Оо, кокуй ай! Өлгөндүн азасы болсо да бүттү го! (Т.К.).

Лингвистикалык жана экстралингвистикалык анализ көрсөткөндөй, тилде буйрук-жай сүйлөмдөр да жолугат. Аталган сүйлөмдүн түзүлүшү жай сүйлөмдүн маанисинде айтылганы менен, сүйлөөчүдөн кандайдыр бир чечкиндүүлүктү талап кылат. Айтылуучу абалга жараша сүйлөөчү өзүнүн эмоционалдык сезимин экинчи бирөөгө, коллективге күчтүү сезим, чечкиндүүлүк менен билдирет. Мындай учурда интонациянын жардамы менен сүйлөмдүн маанилик-функционалдык оттеногу ажыратылып, айтылган ойго кошумча боек сүртүлүп, сүйлөөчүнүн ой-сезими түркүн-түрлүү түрлөрдү билдирет. Кыргыз тилиндеги макал-лакаптардын көпчүлүгү буйрук-жай сүйлөмдүн түрлөрүнө кирет. Мисалы: Абийириңди жашыңдан сакта. Чакырган жерден калбагын, өзүң басып барбагын.

Сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрүнүн дагы бир түрү - буйрук - илептүү сүйлөм. Сүйлөмдүн бул түрүндө көбүнчө күчтүү сезим, эмоция басымдуулук кылат. Мисалы: Тек, кагылайын неберелерим, тынч олтургула! (Т.С.).

Сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрүнүн жолугушу кайсы гана тил болбосун табигый көрүнүш. Адамдардын ой-

сезими, эмоциясы канчалык татаалдашкан сайын тилдин функциясы да ошончолук татаалдаша берет.

Диссертациялык иш боюнча жарыяланган эмгектер

1. Рысбаева С. Суроолуу сүйлөмдүн функционалдык жактан бөлүнүшү //ОшМУнун жарчысы. – Ош, 2006. - №3. – 82 – 86 б.
2. Рысбаева С. Сүйлөмдүн жана айтымдын коммуникативдик-функционалдык табияты //ОшМУнун жарчысы. – Ош, 2006. - №3. – 94 - 96 б.
3. Рысбаева С. Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн маанилик түзүлүшүнүн табияты //Социальные и гуманитарные науки. – Б., 2006. - №1. – 79 - 81 б.
4. Рысбаева С. Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын татаал түрлөрү //Известия ВУЗов. – Б., 2006. - №1,2. – 98 – 100 б.
- 5.Рысбаева С. Сүйлөмдүн маанилик түрлөрүнүн изилдениши //Известия ВУЗов. – Б., 2006. - №1,2. – 220 – 222 б.
6. Рысбаева С. Илептүү сүйлөмдүн функционалдык жактан бөлүнүшү //Наука, образование, техника. – Ош, 2007. - №2. – 104 – 107 б.
7. Рысбаева С. Жай сүйлөмдүн функционалдык жактан бөлүнүшү //Наука, образование, техника. – Ош, 2007. - №2. – 107 – 110 б.

Рысбаева Салийма Абыловна

Сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик – функционалдык түрлөрү (семантика-грамматикалык анализ)

10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: коммуникативдик-функционалдык, семантика-структуралык, лексика-грамматикалык, актуалдуу жиктелүү, тилдин коммуникативдик теориясы, жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, буйрук сүйлөм, илептүү сүйлөм, функционалдык аспект.

Диссертациялык иш кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык түрлөрүн изилдөөгө арналган.

Киришүү бөлүмүндө изилдөөнүн актуалдуулугу, масаты жана милдеттери, методологиялык-теориялык негиздери, негизги илимий методдор, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, диссертациялык иштин теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболор, изилдөөнүн башатындагы негизги теориялык жоболор, изилдөөнүн булактары, апробацияланышы берилди.

Иштин биринчи главасы «Сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык түзүлүшү» деп аталып, сүйлөмдүн семантика-структуралык табияты, сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык аспектиси изилденет.

Изилдөөнүн экинчи главасы «Сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык түрлөрү» деп аталып, кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн коммуникативдик түрлөрүнүн изилдениш тарыхы, жай, суроолуу, буйрук, илептүү сүйлөмдөрдүн функционалдык жактан бөлүнүшү семантикалык аспектиде изилденет.

Диссертациялык иштин үчүнчү главасы «Сүйлөмдүн айтылыш максатынын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү» деп аталып, кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн коммуникативдик транспозициясы изилденет.

Изилдөөнүн акырында корутунду берилип, анда козголгон проблемалар кыскача жыйынтыкталат. Сүйлөмдүн айтылыш максатынын бөлүнүшү сүйлөмдүн семантика жана синтаксистик структурасынын көлөмүнө, чен-өлчөмүнө, жагдайга, кырдаалга жана ситуацияга жараша аныкталат.

Рысбаева Салийма Абыловна

Коммуникативно-функциональные типы предложений по цели высказываний (семантико-грамматический анализ)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: коммуникативно-функциональные, семантико-структурные, лексико-грамматические, структурно-системный, актуальное членение, коммуникативные теории языка, повествовательное, вопросительное, побудительное, восклицательное предложение, функциональный аспект.

Диссертационная работа посвящена исследованию коммуникативно-структурных типов предложений по цели высказываний в кыргызском языке.

В введении освещены: актуальность темы диссертации, цель и задачи исследования, методико-теоретические основы, основные научные методы, научная новизна, теоретическое и практическое значение работы, основные положения диссертации, выносимые на защиту, источники исследования, апробация результатов диссертации.

В первой главе диссертационной работы исследованы теоретические вопросы решения проблемы языка и речи в русле общего языкознания, были рассмотрены коммуникативно-функциональные аспекты предложений в кыргызском языке.

Во второй главе диссертационной работы рассмотрены коммуникативно-функциональные аспекты предложений. Проводится исторический экскурс по решению данной проблемы в кыргызском языке, а также лексико-грамматических средствах повествовательных, вопросительных, восклицательных и побудительных предложений.

В третьей главе исследованы лексико-грамматические и коммуникативно-функциональные транспозиции предложений в кыргызском языке.

В заключении обобщены результаты диссертационного исследования.

RESUME

Rysbaeva Salyima Abylova

Communicative-functional aspects of expression of a sentence's aim.

10.02.01 – Dissertation on Kyrgyz Language for an application for a scientific degree of a candidate of Philological Science.

The main words: *communicative-functional, semantics-structural, lexis-grammatical, structurally-semantical, actual, communicative theory of the language, a positive sentence, an interrogative sentence, imperative sentence, an exclamatory sentence, functional aspect.*

The dissertation was devoted to the communicative-functional aspects of expression of sentence's aim in Kyrgyz language.

Introduction contains the actuality of the study, its aim and duties, methodological-theoretical facts, the main scientific methods, scientific news of the study, the proofs for the protection of the practical and theoretical meaning of the dissertation, the main theoretical proofs of the study, aspects of the study and its assessment.

The first chapter called "The communicative-functional formation of a sentence" studies the semantics-structural part and communicative-functional aspects of a sentence.

The second chapter called "Communicative-functional aspects of the sentence" studies the story of the study of the communicative aspects of a sentence, functional divisions of the positive, interrogative, imperative, exclamatory sentences in the semantical aspect.

The third chapter of dissertation is called "Communicative-functional complex aspects of expression of the sentence's aim" and it studies the communicative transposition of a sentence in Kyrgyz language.

There is a conclusion at the end of the study and the problems discussed in the work.

Division of the expression of the sentence's aim is determined according to the volume, measure, position and situation of the semantics and syntactical structure.

